

SAYI 37 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

Oğlu Âli Türkgeldi'nin Kalemiiyle Son Osmanlı Mâbeyn Başkâtiplerinden Babası Ali Fuat Türkgeldi'nin Hayatı ve Eserleri

*Seyfi Kenan**

The Life and Works of a late Ottoman Bureaucrat, Ali Fuat Türkgeldi as seen through the eyes of his son, Âli Türkgeldi, a Republican Ambassador

Abstract ■ Undoubtedly, as İlber Ortaylı has suggested, the 19th century, especially the period starting from Tanzimat (Reorganization) to the end of the Empire, was the “longest century” of Ottoman history. This article examines the life and works of a leading Ottoman bureaucrat of this late period, Ali Fuat Türkgeldi. He hailed from a bureaucratic family in which his grandfather Celal Bey had been a Tanzimat bureaucrat and his father a top official in the Translation Office. Ali Fuat Türkgeldi's works provide an important analysis of this historical period. They are examined in this article together with an unpublished biography written by his son Âli Türkgeldi, who served as the Turkish Republic's ambassador to, among other countries, India and Brazil. Ali Fuat Türkgeldi was well known for his courageous opposition to the imperial decree drawn up by the cabinet of Damad Ferid which declared Kuvây-ı Milliye a rebel force in 1919. In the last section of the article the detailed curriculum vitae written by his son is given in Latin transcription.

Key words: Ali Fuat Türkgeldi and His Biography, Tanzimat/Re-organization, Meşrutiyet/ Constitutional Period, Âli Türkgeldi

Tarihsel Bağlam ve Ali Fuat Türkgeldi

Ali Fuat Türkgeldi'nin doğduğu yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemin ilk çeyreğinden itibaren hayatını tehdit etme aşamasına gelen uluslar sorununun, özellikle Sırp ve Yunan ayaklanmaları başta olmak üzere çeşitli olayların

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi.

patlak verdiği bir ortamda Osmanlı bürokrat ve aydınlarının telaş içerisinde Tanzimat hareketine giriştikleri yüzyılın ikinci yarısına denk düşer¹. Osmanlılar'ın hemen hemen 19. yüzyıl tarihinin bütününe damgasını vuran Tanzimat, Halil İnalçık'ın ifade ettiği gibi, sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal temelleri de yıkılmak üzere olan bir imparatorluğun yeni ilkelerle yeniden kurulma, düzenlenme ve tekrar canlanma teşebbüsü olmuştu².

Bu uzun ve sıkıntılı dönemin yaklaşık bir asır boyunca merkezden ve yakından tanıklığını yapan bir aileden gelen Ali Fuat Türkgeldi, dedesi Celâl Bey'in de Tanzimat ricâli arasında yer aldığı bu yüzyılın olay ve gelişmelerini dönemlendirirken konuyu açık bir şekilde ortaya koyan gözlem ve değerlendirmelerde bulunmaktan çekinmemiştir. Türkgeldi bu devri şu şekilde tanımlamıştır: "... siyaset-i dahiliyyece ilan-ı Tanzîmât ile şekl-i idare-i hükümetin tahavvülü, ve siyaset-i hariciyyece de Avrupa devletleriyle münâsebât-ı dâimenin teessüsü, ve Mısır mesele-i mühimmesinin sûret-i halliyle Londra Konferansı'nda tamâmiyet-i müllkiye-i Devlet-i Aliyye'nin temini, ve Kırım muharebesinde düvel-i garbiyenin lehimize olarak ittifakı, ve Paris Kongresi'nde devletin Avrupa cemiyet-i düveliyesine idhâli, ve bilâhare Rusya ile yeniden meydân-ı zuhûra gelen muharebe neticesinde de aksâm-ı mühimme-i memâlikin ziyayıyla beraber mevki-i siyâsmizin tezelzülü gibi vekâyi-i cesîmeye masdar olmuştur."³

II. Abdülhamid iktidarının başlangıç yıllarında bürokrasiye giren ve mesleğinde yükselen Türkgeldi'nin asıl tanıklık ettiği dönem bu hükümdarın zamanı, tahttan indirilişi ve II. Meşrutiyet'in ilanı ile devam eden ve Damad Ferid hükümetiyle, aşağıda ayrıntıları verilecek olan, yaşadığı ciddi sorunlar dolayısıyla Saray'dan çıkarılmasıyla bitecek oldukça uzun, sıkıntılı ve çok önemli olayların yaşandığı süreçtir. 23 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324) Meşrutiyet ilan edildiğinde Türkgeldi, hem Dâhiliye nezâreti mektupçuluğunu asâleten, hem uzun bir zamandır boş olan nezâret müsteşarlığını vekâleten yürütüyordu. *Görüp İştiklerim*'in başladığı ilk sayfalarında 24 Temmuz 1908'de yaşadıklarının ve merkezde yaşananların bir kesitini şu şekilde anlatmaktadır:

"İlân-ı Meşrutiyetle beraber gerek İstanbul'da ve gerek taşrada ahval ve efkâr değişmiş, vükelâ ve ekser memurîn tebeddül etmiş, matbuat gemi azıya almış, ahalinin müracaat tarzları büsbütün başka başka şekle girmişti. Nezârette

1 Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), s. 26-28; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayın, 1983), s. 11.

2 Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?" s. 14.

3 Ali Fuad Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye* (İstanbul: y.y., 1928), s.1.

zaten müsteşar bulunmadığı gibi ekser memurın de birer birer çekilerek yahut çektirilerek ortada mektupçudan başka bir merci kalmamıştı. Kapı'da her gün sabahdan akşama kadar müstacel işlerle ve eshâb-ı mesâlihın nihayetsiz müracaatları ile evde de uykudan kalkar kalkmaz torba torba evrak ile uğraşmakta, Kapı'ya gidince de takım takım eshâb-ı müracaatın odamın önünde beklemekte olduklarını görürdüm. Bu kadar meşâgile göğüs germek kolay iş değildi. Binnisbe genç denecek bir sinde bulunduğum halde Kapı'da sandalyemde otururken iki defa üzerime baygınlık gelmişti. Vilâyetlerden her an ve dakika öyle telgraflar alınırdı ki derhal cevap verilmek muktezî ve bunlara cevap vermek için emir alacak makam mefkûd idi. Benim selâhiyetim ise buna müsaid değildi.”⁴

İçerde bunlar cereyan ederken, Meşrutiyet'in ilk günlerinde dışarda, sokaklarda atılan nutukları ve gösterileri yakından gözlemleyen Türkgeldi, Arz Odası'nın önünde “nutuklar îrad” eden Mekâtib-i Askeriye ve Tıbbiye talebelerinden birinin at üzerinde, “Kanun-ı Esasî Midhat Paşa'nın hûn-ı nâhakkıyla yazılmıştır” şeklinde başlayan heyecanlı konuşmasına da tanıklık etmişti. Diğer yandan o günlerin hengâmesinde, Trabzon'da telgrafhânedede toplanan kalabalığın, valinin görevden alınması için derhal emir gönderilmediği takdirde cebren vilâyetten çıkaracaklarını bildirdikleri telgrafi elinde bulmuş, telaş içerisinde hangi karar verme makamına nasıl ulaştıracağıнын yolunu aramıştı⁵, zira karar verme mekanizması da altüst olmuştu.

Meşrutiyet'in “iade” tarihinin, ayakta kalabilmek için çırpınan Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişine, ânına ve geleceğine yönelik bütün soruların açık yüreklilikle ve özgürce sorulduğu ve cevaplarının arandığı dönemin başlangıcı olmakla kalmadığını, aynı zamanda daha sonra gelişecek siyâsî fikir akımlarının da kaynaklığını yaptığını belirtmek gerekir. Bu dönemdeki arayışların, Batı ile Doğu'nun “açık ve zarurî sentez denemeleri” olarak ortaya çıktığı Meşrutiyet, Tarık Zafer Tunaya'nın ifade ettiği gibi, Türkler'in imparatorluk formülünden demokratik bir Cumhuriyet düzenine geçiş sürecini temsil eden bir köprü vazifesi görmüştü⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinin merkezdeki en önemli dikkatli gözlemcilerinden biri olan Türkgeldi, 1881'de mülâzemetle girdiği bürokrasi kariyerinin ilk aşamalarından itibaren yavaş yavaş bürokraside yükselmiş, önemli devlet görevlerinde bulunmuş, bu tarihten itibaren, özellikle de II. Meşrutiyet'ten

4 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984), s.1.

5 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.1-7.

6 T. Z. Tunaya, *Hürriyetin İlanı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar* (İstanbul: Baha Matbaası, 1959), s.1.

Cumhuriyet'in kuruluşuna varıncaya kadar, görevi dolayısıyla, cereyân eden pek çok siyasî gelişmelerin tam ortasında yer almış ve bu gelişmelerin aktörlerinin çoğunu yakından tanıma fırsatı elde etmişti.

Bir yandan bu gelişmelerin kaydını tutarken, diğer yandan da, oğlu Âli Türkgeldi'nin belirttiği gibi, "Türk hükümetinin görüş ve düşünüş tarzını eserlerinde tebârüz ettirmiştir"⁷. Eserlerinin kıymeti sadece görüp işittiklerini kaleme almasıyla sınırlı olmayıp Tanzimat'ın başlangıcından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geçen yetmiş sene içinde meydana gelen siyasi olayları, gerektiğinde konuyla ilgili Avrupa kaynaklarına da atıfta bulunarak karşılaştırmalı bir şekilde ele almış, aynı zamanda bu olayların gelişmesinde rol oynayan şahsiyetlerin resmi ve özel dünyalarının tahliline yer vermiştir. Bu konularda yazdıklarını oldukça özgün ve önemli kılan asıl özellik, yer verdiği kıymetli tarihi belgelerin dışında Tanzimat ricâlinin kaleminden çıkan pek çok belgeyi görmüş, Sadâret müsteşarıyken Yıldız'dan Babıâli'ye devredilen siyasi evrakı incelemiş, kişiliklerini tahlil ettiği önemli isimlerin aileleriyle tanışma fırsatı elde etmiş ve özel arşivlerini de gözden geçirmiş olmasıdır. Öte yandan onlarla ilgili, belgelere yansımamış pek çok şifâhî bilgiyi o dönem devlet adamlarından dinlemiş olması ve yer yer yazdıklarında aktarması, Türkgeldi'nin eserlerine ayrı bir önem katmaktadır.

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı bürokrasisini yakından bilen ve tanıyan bir aileden gelen Türkgeldi, bu devrin bürokratlarından Dâhiliye Müsteşarı Celal Bey'in torunu ve Tercüme Odası Mühimme Müdürü Cemal Bey'in oğludur. Dedesi Celâl Bey aynı zamanda Âli Paşa'nın sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra gittiği İzmir valiliği esnasında dîvân kâtipliği hizmetinde bulunmuştur. Âli Paşa'nın İzmir valiliğinde bulunduğu sırada bizzat kaleme aldığı yazışmaların ("muharrerât") bir sûretlerini o dönemde Celâl Bey bir deftere de kaydetmiştir. Oldukça hacimli olan bu defter, Ali Fuad Türkgeldi'nin Osmanlı Arşivi'ndeki evrakı içinde bulunmaktadır⁸.

Son Osmanlı Mâbeyn başkâtiplerinden ve aynı zamanda önemli siyasî eser ve hatırat sahibi olan Ali Fuad Türkgeldi hakkında ciddi bir çalışma bulunmamaktadır. Cumhuriyet döneminde çeşitli ülkelerde büyükelçilik yapan oğlu Âli Türkgeldi'nin⁹ hazırladığı "Tercüme-i Hâl"e göre babası, zamanın İstanbul sayfiyelerinden biri olan Acıbadem'de, 8 Temmuz 1867'de dünyaya gelir. 1878'de

7 BOA HSD.AFT, nr. 9/50, vr.6.

8 Bu defteri yayına hazırlama sürecindeyim.

9 Çeşitli ülkelerde elçilik yapan Âli Türkgeldi'nin Tiran elçiliğini inceleyen çalışma için bkz. M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Âli Fuad Türkgeldi'nin Tiran Elçiliği," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* sy.3 (1972), s.47-62.

Simkeşhâne Mekteb-i İbtidâisi'ni tamamlar¹⁰, daha sonra Soğukçeşme Askerî Rüşdiye'sini ve Lisân Mektebi'ni bitirir. Oldukça başarılı bir eğitim hayatı geçiren Türkgeldi, 1895'de Mekteb-i Hukuk'dan sınıfının birincisi olarak mezun olur. Büyükpederinin evinde oturan Hindli Hoca İskender Efendi'den Fars edebiyatı dersleri alır. 1881'de girdiği Dahiliye Mektûbi Kalemî'nde bir yandan resmî işinde çalışırken diğer yandan okuldaki eğitimine devam eder, resmî görevinde tadrîcen ilerleyerek çeşitli komisyonlarda çalışır ve daha sonra Kalem'e müdür olarak tayin edilir. 28 Haziran 1901 tarihinde Dahiliye mektupçuluğuna getirilir ve 9 Temmuz 1903'den itibaren de Dahiliye müsteşarlığına vekâlet eder. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde bu iki görevi yürütmekteydi.

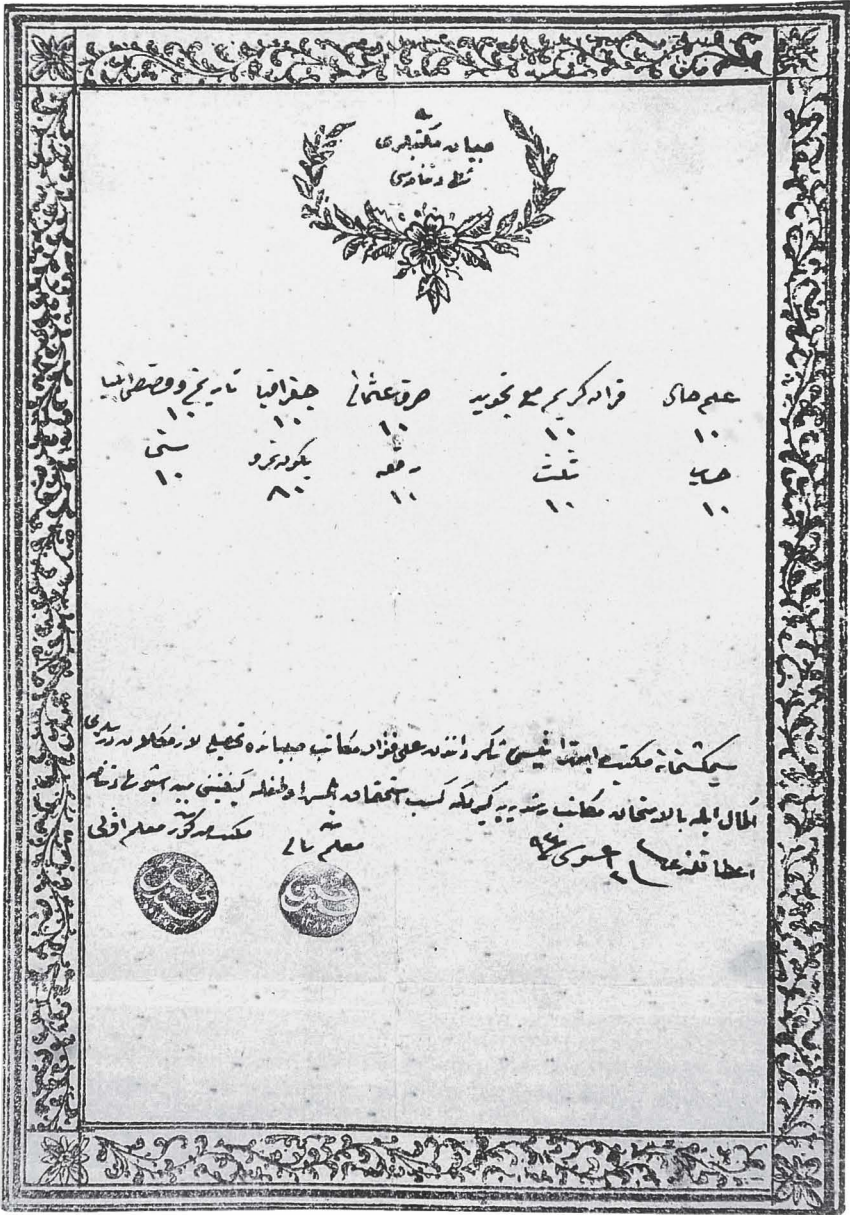
22 Eylül 1908'de Sadâret mektupçusu, 8 Eylül 1909'da Dahiliye müsteşarı olmuştur. Bu görevi yürütürken Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin iktidara gelmesinden sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Vükelâda yaptığı teklif ve Sultan Reşad'a yaptığı özel öneriyle 31 Temmuz 1912'de Mâbeyn başkatipliğine getirilmiştir. Sultan Reşad'ın vefatına kadar bu görevde kalmış ve Vahideddin'in culûsunda da bu görevini Damad Ferid Paşa'nın ikinci sadarete kadar sürdürmüştür (1919). Oğlu Âli Türkgeldi'nin belirttiğine göre, yeri geldiğinde resmî işlerde düşüncesini açıkça söyleyen ve önemli konularda sözünü cesaretle söylemekten çekinmeyen bir karaktere sahip olan Türkgeldi, Sadrazamın ikinci sadâreti esnasında Kuvâ-yı Milliyye'yi isyancı (bâğî) ilan eden Hatt-ı Hümayûn'a açık itirazı üzerine¹¹ zaten başından beri icraatını eleştirmekten kendini alıkoymadığı Damad Ferid'le ilişkileri tamamen bozulur. Aralarının açılması Türkgeldi'ye pahalıya mal olur ve makamını kaybeder. Bu olaydan sonra bürokrasideki mevki düşürülür; Şûrâ-yı Devlet Mâlîye ve Nâfia Dairesi Riyaseti'ne nakledilerek 15 Nisan 1920'de Saray'dan çıkarılır. Aynı sene Tevfik Paşa'nın son sadarete gelmesinden sonra 27 Ekim'de sadaret müsteşarlığına tayin edilir ve İstanbul Hükümeti'nin ilgasına kadar bu görevde kalır. Emekliliğini istedikten sonra memuriyet hayatının en zor anlarında bile terk etmediği ilmî, tarihî ve siyâsî araştırmalarına kendini vererek çeşitli eserler telif eder. Aşağıda ele alınacak eserleri arasında şu başlıklar yer alır: *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, *Ma'rûf Sîmâlar*, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, *Edvâr-ı İslahât*, *Tarihî Fıkralar*, *Âfâkî Fıkralar* ve *Görüp İşittiklerim* başlıklı hâtıratı.

Ali Fuat Türkgeldi senelerce devam eden, çalışmalarına yoğunlaştığı dönemde gittikçe daha da ağırlaşan şeker hastalığından dolayı ciddi sıkıntı çeker; 1934 Mayıs'ında kısmî felç geçirir. 3 Şubat 1935 Pazar sabahı vefat eder¹² ve Yahya Efen-

10 BOA HSD.AFT, nr. 3/72, vr.2.

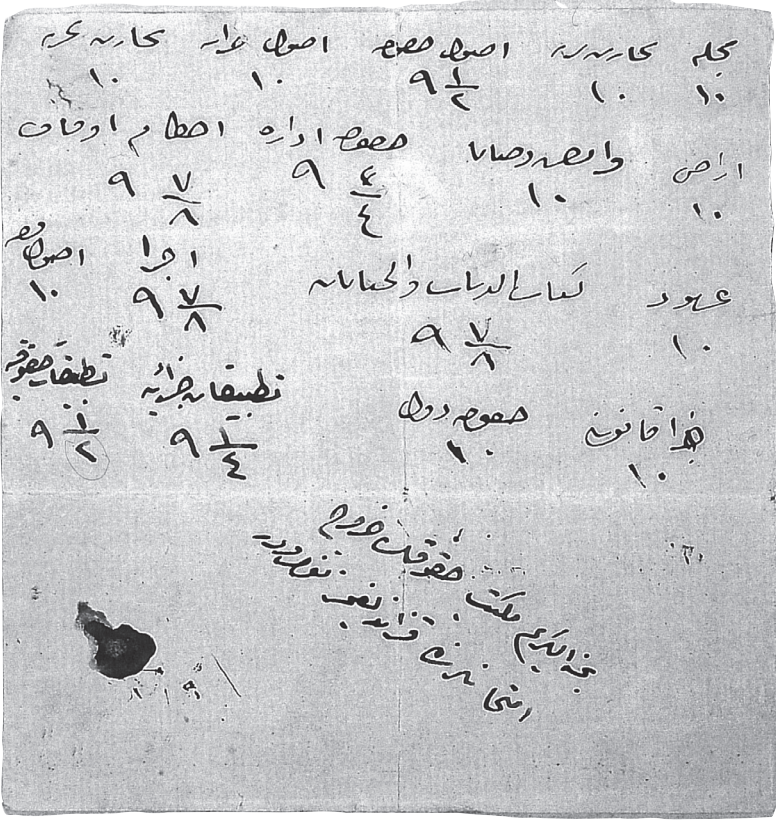
11 BOA, HSD. AFT, nr. 9/50, vr.1; ayrıca bkz. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.261-264.

12 BOA HSD.AFT, nr. 18/2.

Ali Fuat Türkeldi'nin Simkeşhane Mekteb-i İbtidaisi'nden mezun olduktan sonra aldığı 2 Ağustos 1294 (1878) tarihli diploma. BOA HSD.AFT 3/72

Diplomada geçen dersler ve notları şu şekildedir: İlmihâl: 10, Kur'an-ı Kerim mea tecvîd: 10, Sarf-ı Osmanî: 10, Coğrafya:10, Tarih ve Kıyas-ı Enbiyâ: 10, Hesâb: 10, Sülüs:10, Ruk'â:10. Bkz. BOA HSD.AFT, nr. 3/72, vr.2

Ali Fuat Türkgeldi'nin Mekteb-i Hukuk'u bitirme imtihanında çeşitli derslerden aldığı notları gösteren belge (BOA HSD.AFT 7/7). Kendi eliyle yazdığı anlaşılmaktadır. Türkgeldi'nin sayfanın sonunda "Bimennihi'l-kerîm Mekteb-i Hukuk'un hurûc imtihanlarında kazandığımız numaralardır" şeklinde yazdığı bu belge, aynı zamanda dönemin hukuk alanında yüksek öğretim veren okulundaki ders konuları ve ölçme-değerlendirme yöntemleri hakkında da belli oranda fikir verebilmektedir. Belgede geçen dersler ve notlar şu şekildedir:

Mecelle: 10
 Ticaret-i Berriye: 10
 Usûl-i Hukuk: 9 $\frac{1}{2}$
 Usûl-i Cezâiye: 10
 Ticaret-i Bahriye: 10
 Arâzi: 10
 Ferâiz-i Vesâyâ: 10
 Hukuk-i İdare: 9 $\frac{3}{4}$
 Ahkâm-ı Evkâf: 9 $\frac{7}{8}$

Uhûd: 10
 Kitâbu'd-diyât ve'l-cinâyât: 9 $\frac{7}{8}$
 İcrâ: 9 $\frac{7}{8}$
 Usûl-i Fıkıh: 10
 Ceza Kanunu: 10
 Hukuk-i Düvel: 10
 Tatbikât-ı Cezaiye: 9 $\frac{1}{4}$
 Tatbikât-ı Hukukiye: 9 $\frac{1}{2}$

di kabristanına defnedilir. Âli Türkgeldi, babasının vefatında Nüzhet Bey'in bir "ta'miye" ile şu tarihi düştüğünü söylemektedir: "Anar anar yanarım can evimde ateş var/ Güzide vasfını nüzhet idüb idüb tekrar/ Düşürdüm ağlayarak ben güzelce bir tarih/ Fuad Bey itdi bu köhne serâdan Adn'e güzâr"¹³

Âli Türkgeldi'ye göre çalışkanlık, devam ve takip, hem özel hem resmî hayatında dürüstlük, kötülükten sakınma ve sır tutma babasının başlıca karakter özelliği ve temel değerleri olmuştur. Eğitim hayatındaki başarısı, emekli olduktan sonra yazdığı önemli eserler, hatta çok emek vermesi gerektiğini bilerek Hoca Sırrı Efendi'den düzenli şekilde *Hâzin Tefsiri* okuyarak icâzet alması hem çalışkanlığının işareti hem de ömür boyu ilim öğrenme geleneğini devam ettirme azminin göstergesi olarak görülür. Devam ve takip, kaleme ilk girdiği zaman Dahiliye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa'nın "Oğlum her şeyin başı devamdır, sana birinci derecede tavsiye edeceğim budur" sözünü kendisine rehber edinmesi sayesinde hayatında başarılı olduğunu anlatmaktadır¹⁴. Dürüstlüğü ve izzet-i nefesine olan düşkünlüğünden dolayı âmirlerine ve maiyetine karşı ciddiyetle ve saygıyla yaklaşan, sır tutmayı bilen, memuriyeti dolayısıyla tanıklık ettiği meseleleri ötede beride anlatmayan kişilik özellikleri, siyasî iktidarlar ve dönemler değişmesine rağmen görevinde kalmasına yardımcı olmuştur. Bu ahlâkî duruşu ve görevini yetkinlikle yapması sayesinde II. Meşrutiyet'in ilanından önce Saray'la hiçbir yakınlığı ve ilişkisi olmadığı halde II. Abdülhamid döneminde sırasıyla Rıdvan Paşa, Reşid Muhtar Paşa, Ahmed Refik Paşa gibi padişaha çok yakın isimlerin bulunduğu Dahiliye Müsteşarlığı mevkiinde, vekâleten de olsa Saray'la ilişkiye girmeden senelerce tutunabilmiştir. İttihad ve Terakki hükümeti döneminde bu Cemiyet'e üye olmamasına rağmen Dahiliye Müsteşarlığı ve Mâbeyn Başkâtıblığı gibi birinci derecede güven gerektiren görevleri uzun seneler yürütmüş, nihayet Damad Ferid Paşa ile ilişkisi bir daha onarılmamacasına açılıncaya kadar Sultan Vahideddin'in de Başkâtıplığını yapmıştır¹⁵. Yeri geldiğinde önemli konularda kesin tavrını ortaya koymaktan çekinmemiş, söz gelimi Damad Ferid'in dönemin bilinen şakîlerinden Anzavur'u mîr-i mîranlık rütbesine yükseltme ve Karesi mutasarrıflığına getirme kararnameini görevi gereği sultana sunduğunda "Böyle bir eşkiyayı ibâdullahın başına taslit etmek revâ-yı hak değildir efendim"¹⁶ diyerek açıkça fikrini ortaya koyma cesaretini göstermekten de geri kalmamıştır.

13 BOA HSD.AFT, nr. 9/50, vr.1.

14 BOA HSD.AFT, nr. 9/50, vr.2.

15 BOA HSD.AFT, nr. 9/50, vr.2.

16 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 263.

Ali Fuat Türkgeldi'nin kendi emekleriyle oluşturduğu kütüphanesi, İran, Arnavutluk, Hollanda, Brezilya ve Hindistan'da büyük elçilik yapmış olan büyük oğlu Âli Türkgeldi tarafından daha da zenginleştirilmiştir. Bu koleksiyonun 5000'i matbu, 600'ü yazma olan bölümü İstanbul Üniversitesi Merkez Kitaplığı'na hediye edilmiş, geride kalan önemli bir bölümü ise torunu Gülbin Türkgeldi'ye intikal etmiştir¹⁷. Bazı eserlerinin asıl nüshaları Türk Tarih Kurumu'nda, özel evrakı ise oğlu Âli Türkgeldi'ye ait olanlarla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır.

Ali Fuat Türkgeldi'nin kaleme aldığı yakın Türk tarihiyle alakalı üç önemli eser (*Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, ve *Görüp İştiklerim*) aşağıda ayrıntılarının verileceği şekliyle kütüphane raflarında yerini almıştır, fakat diğerlerini bulmak mümkün değildir. Temelde Âli Türkgeldi'nin hazırladığı biyografi esas alınarak, zaman zaman da Arşiv'deki Ali Fuat Türkgeldi Evrakı içindeki belgelerle desteklenerek hazırlanan bu makaleyle bir yandan yakın tarihe ilgi duyan araştırmacıların gözden kaçırmamaları gereken ve henüz okuyucuyla buluşmayan bazı eserlere dikkat çekmek, diğer yandan da özellikle Ali Fuat Türkgeldi hakkında, örneğin bir son Osmanlı bürokratının gözünden imparatorluğun son dönemleri konulu ileri bir çalışma yapmak isteyenlere mütevazı bir katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Ali Fuat Türkgeldi

17 Selçuk Erez, "Ali Fuat Bey'in Yazmaları," *Cumhuriyet Dergi* sy.287 (8 Eylül 1991), s.9.

Eserleri

1. *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye* (haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK, 1987). Üç ciltten oluşan ve 19. yy. ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa ve Rusya arasında yaşanan siyasi ve askeri olayları konu edinen siyasi tarihtir. Kırım harbinin ortaya çıkışıyla başlayan birinci cilt, Karadeniz'in bitarafliğinin ihlali ve Londra Konferansı (1871) ile sona erer. Cildin sonuna Mustafa Reşid, Âli ve Fuad paşaların bu dönemdeki gelişmelerle ilgili yazıları eklenmiştir. İkinci cilt 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin meydana geliş sebepleriyle başlar ve Rumeli-i Şarkı'nın Bulgaristan'a iltihakıyla (1885) biter. Bu dönemde yaşanan olaylarla alakalı sadrazam ve hariciye nazırlarının kaleme aldıkları belgeler de cildin sonuna eklenmiştir. Üçüncü cilt ise Girit meselesi ve Osmanlı-Yunanistan siyasi ilişkilerini konu edinmiştir. Yazması Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır.

2. *Görüp İştiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1949), 315 s. II. Meşrutiyet'in ilanından (23 Temmuz 1908/ 10 Temmuz 1324) saraydaki mâbeyn başkâtipliği görevinden ayrılıncaya kadar (1920/ 1336) yaşadığı; yaşananlar karşısında özellikle mütâreke yıllarında bazan ağlayarak anlattığı önemli olaylardan bahseden bir hatıratır. Mütâreke dönemine ait bölümü günü gününe tutulmuş notlardan oluşmaktadır.

Yazması Türk Tarih Kurumu'nda bulunan bu kitabın sonunda Türkgeldi, "İstirâd" başlıklı bölümde, devrinde yaşanan olaylardan ayrı bir şekilde değerlendirdiği deneyimlerine (s.288-299), özellikle de Sultan Reşad ve Vahideddin'in önemli bulduğu söz ve gözlemlerine yer vermektedir. Bu bölümde son iki padişahın günlük yaşamlarından ilginç kesitlerden dertlenmelerine kadar çeşitli yönler ve hikayeler bulmak mümkündür. Örneğin, Sultan Reşad'ın merdivenden inip çıkarken arkasından kimsenin gelmemesini istemesini, "şayet arkadan birinin ayağı kayıp düşecek olursa beni de şaşırtıp muvazenemi kaybettirir" şeklinde dile getirdiği çekincesinin bu tavrını belirleyen asıl etken değil, merdivenlerden inip çıkarken çektiği zahmeti başkalarına göstermemekti, olup biteni yakından gözlemleyen Türkgeldi'ye göre¹⁸.

Türkler'in müteceviz bir millet olmadığını, yalnız tecavüze uğrayınca karşılık vermede ifrata kaçabildiğini dile getiren Sultan Vahideddin'in, Osmanlı hânedanıyla ilgili şu genel gözlemi yaptığını aktarmaktadır Türkgeldi: "Bizim hânedanımıza her türlü gelmiştir; sarhoşu gelmiştir, zâlimi gelmiştir, delisi gelmiştir, aptalı gelmiştir, fakat dinsizi gelmemiştir. İçimizde en mübalâtsızı olan Sultan Abdülaziz bile son nefesinde Kur'an'a sarılarak öyle teslim-i ruh etmiştir.

¹⁸ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 274.

Kanı ile mülemmâ olan Mushaf-ı şerîf'i Yıldız kütüphânesinde siz de gözlerinizle gördünüz.”¹⁹

Türkgeldi'nin rahatsızlığının ilerlediği bir dönemde dostlarının teşvik ve ısrarıyla yazmaya başladığı bu esere nihai şeklini verdikten üç dört gün sonra kısmen felç geçirmesi nedeniyle son çalışması olmuştur. Nitekim bu kitabını bitirdiğinde şu son cümleyi yazmıştı: “Şimdi de harab olan binây-ı vücûdumun tamiri ile meşgul olmaktayım.”²⁰

3. Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye. Müellifin eski harflerle matbu ve döneminde en tanınmış olan kitabıdır. “İfade-i merâmı”nda Türkgeldi'nin belirttiği gibi kitap, “Tanzimat-ı Hayriyye'nin ilanından [1225] Meşrutiyet'in iadesine [1326] kadar” geçen yetmiş senelik dönemi kapsamaktadır. Özel merakından dolayı bu dönemde olup bitenleri yakından takip eden ve mensub olduğu ailenin bu olay ve gelişmelerde rol oynayan kişilerin çoğuyla ilişki içinde olması dolayısıyla pek çok belgeleri ve kişileri veya bu kişilerin hikayelerini yakından görme ve gözlemlene imkanı elde eden Türkgeldi, bu dönemi “en mühim bir devre-i tarihiyye” olarak niteler²¹.

Bu kitap, Reşid Paşa'dan başlayarak II. Abdülhamid döneminin son sadrazamı Avlonyalı Ferid Paşa'ya kadar gelen devlet adamlarının görevleri esnasında hem iç hem dış ilişkilerde meydana gelen önemli gelişmelerle ve bu gelişmelerde rol oynayan önemli kişilerin özel ve resmî hayatlarından kesitler verilirken zamanlarında meydana gelen olayların belgelere dayandırılması, kendi ifadesiyle, zaman zaman “hakikat-ı mestûre”nin ortaya çıkartılması, bazan da tenkit içeren bir eser olması yönleriyle bu çalışma, ne sadece tarih, ne biyografi ne de tenkitten ibarettir. Tarihî şahsiyetlerden bahsederken “izhâr-ı hakikatten” başka bir hedefinin olmadığını ifade eden Ali Fuat Türkgeldi, zaman zaman getirdiği eleştirilerin, husûmet veya muhabbet sâikasından daha ziyade tarihe hizmet amacına yönelik olduğunu, bu eleştirel tavra çevrenin ve ülke insanlarının pek alışık olmaması nedeniyle de bunda ölçülü davranmaya çalıştığını vurgulamaktadır²².

19 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 273. Osmanlı hânedanının son sultanının bu cümlelerinde dile gelen önemli gözlemlerinden bir tanesi de Abdülaziz'in ölümüyle ilgili olan husustur. Hânedan içinde dinî açıdan en mübâlâtsiz olarak tanımladığı Abdülaziz'in bile ölüm esnasında Kur'an'a sarıldığını ve kaniyle ıslanmış olan Mushaf'ı bizzat sizler de gördünüz şeklinde muhataplarına yaptığı konuşmaya dikkat edilirse, bazı çevrelerce iddia edilen Abdülaziz'in öldürülmesinden ziyade, sultanın intihar ettiğini güçlendiren bir imâda bulunduğunu söylemek mümkündür.

20 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 276.

21 Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, s.1.

22 Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, s.3.

Eserde Reşid, Âli, Fuad paşalarla Mahmud Nedim Paşa ve rakipleri Said ve Kâmil Paşalar arasında karşılaştırmalı bölümler olduğu gibi serasker Rıza Paşa ile II. Abdülhamid'in başkatibi Ali Fuad Bey hakkında iki makale vardır. *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye* 4 Haziran 1925 - 4 Ağustos 1927 tarihleri arasında *Servet-i Fünûn*'da tefrika edilmiş (nr. 29-142) Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalarla ilgili kısmı ayrıca kitap şeklinde yayımlanırken gözden geçirilmiş, yer yer tashihler yapılmıştır. Bu eserde, aynı şekilde bir cildi Reşid, Âli, Fuad, Kâmil ve Kâni Paşalara ayrılan *Muharrevât-ı Nâdire*²³ gibi kitaplarda bulunmayacak çeşitli kıymetli bilgileri ve çözümlmelerini bulmak mümkündür.

4. Maruf Simalar. Ali Fuat Türkgeldi bu çalışmasında, *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*'de biyografilerine yer verdiklerinin dışında dönemlerinde iz bırakan diğer önde gelen kimselerin biyografileriyle bazı hikâyelerini ele alır. Eserde eski teşkilât düzenine ve siyasi olaylara dair bilgi ve belgeler de bulunur. Bu eser yirmi iki bölümden oluşur: Sadrazam Mehmed Emin Rauf Paşa, Sadrazam İzzet Mehmed Paşa, Mehmed Said Pertev ve Akif Paşalar, Abdurrahman Nafiz Paşa, Teşkilât-ı Maliye'nin kurucularından Musa Safveti Paşa, Halil, Said, Fethi, Mehmed Ali Paşalar, Sadrazam Sârim Paşa, Sadık Rifat Paşa, Şekib Paşa, Kaptanıderyâ Mahmud Paşa ve Sinop vakası, serdârîekrem Abdülkerim Nadir Paşa, Şeyhülvüzerâ Namık Paşa, Sadrazam Ahmed Esad Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Mümtaz Efendi, Mansûrîzâde Mustafa Nuri Paşa ve *Netayicü'l-Vukuât*, Münif Mehmed Paşa, nâzırlar ve müsteşarlar, Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa ve Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa. Bu eserin Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya ait olan kısmı *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nın 1 Haziran 1927 tarihli nüshasında; Şekib, Rifat, Münif ve Mansûrîzâde Mustafa Paşalara ait bulunan kısımları da yine aynı mecmuada neşredilmiştir (Bkz. sy. 2, Eylül 1929, I/1 [1929], s. 40-48; I/3, Şubat 1930, s. 42-66; I/4, Mart-Mayıs 1930, s. 1-16; I/2, Eylül 1930, s. 1-11). Diğer bölümleri yazma halinde olup Türk Tarih Kurumu'nda bulunmaktadır.

5. Edvâr-ı Islahât. Kırım harbinden II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yabancı devletlerin önerdiği "islahatları" içeren bir siyasî tarihtir. Oğlu Âli Türkgeldi'nin belirttiğine göre, 1856 "Islahat Fermanı"ndan başlayarak "Makedonya Islahat"ına [1903] kadar uzanan bu eser, bir çok önemli vesikaları içerir ve yazma halindedir. Ali Fuat Türkgeldi, Ermeni olaylarıyla alakalı Bâbîâlî'de toplanan çeşitli komisyonlarda ve Makedonya olayları esnasında Dahiliye Mektupçuluğu görevinde bulunması nedeniyle gelişmelerin önemli bir bölümüne de yakından tanıklık etmiştir.

23 (İstanbul: İzzet Efendi Matbaası, 1289), III.

Bu çalışması 1926'da Maarif Vekâleti Ta'lim ve Terbiye Dairesi'ne yayımlanması için önceden teslim edilmiş olmalı, çünkü dairenin reis vekili, bu eser hakkında Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi müderrislerinden Ahmed Refik, Ahmed Hamid, Ali Muzaffer ve Behçet Bey'den oluşan bir heyete değerlendirmek için göndermiş ve gelen hakem raporunu müellife ulaştırmıştır. 16 Haziran 1926 tarihli önyazısında "mülgâ Sadâret Müsteşârı Ali Fuad Beyefendi'ye" şeklinde hitap ettiği raporda Türkgeldi'den daha çok bugün teknik düzeltme diyebileceğimiz üç noktada tashih istenmiş, bu yapıldığı takdirde eserin "bir kat daha şâyân-ı istifâde olacağı" ifade edilmiştir²⁴.

6. Tarihî Fıkralar. Mustafa Reşid, Âli, Fuad, Mütercim Rüşdi, Ahmed Vefik, Saffet Mehmed Esad Paşaların yanı sıra Şeyhülislam Zeynî Efendi, Veli Efendizâde Emin Efendi, ünlü Hâlet Efendi, Keçecizâde İzzet Molla, Şair Nihad Bey, Suhte Naili, Kazım Paşa, Eşref, Müverrih Âsım Efendi, Süleyman Faik Efendi, Musahib Said Efendi, Abdi Bey gibi meşhur şahsiyetlerle ilgili zarif nükte ve fıkralardan oluşan tarihî bir eserdir. 18 Ağustos 1927 – 19 Nisan 1928 tarihlerinde *Servet-i Fünûn*'da yayımlanmıştır.

7. Âfâkî Fıkralar. Halk arasında söylenen eğlendirici hikaye ve fıkralardan oluşmuş ve neşredilmemiş bir eserdir.

Oğlu Âli Türkgeldi'nin Metni:

Ali Fuad Bey

vr. 1

Tercüme-i Hâli

Ali Fuad Bey Tanzimat devri ricâlinden dâhiliye müsteşârı²⁵ Celal Bey'in torunu ve Tercüme Odası Mühimme Müdürü Cemal Bey'in oğludur. 6 Rebiülevvel 1284 tarihinde İstanbul sayfiyelerinden Âcibâdem'de doğmuş ve vilâdetine büyük mutasavvıf şair Osman Şemsi Efendi merhum

beyt

*Şems-i mevlûdüne geldi be temennâ tarih
Nâil-i sırr-ı Ali ola kerâmetle Fuad*

tarihini söylemiştir.

²⁴ BOA HSD.AFT, 16/17, vr.I-2.

²⁵ Sonradan metne eklenmiştir.

Soğukçeşme Rüşdiye-i Askeriyye'sini, Lisân Mektebi'ni bitirmiş ve 9 Muharrem [1]313 tarihinde Mekteb-i Hukuk'dan sınıfının birincisi olarak çıkmıştır. Büyükpederinin evinde oturan Hindli Hoca İskender Efendi'den de Farişî edebiyatını okumuştur. 12 Muharrem 1299 tarihinde mülazemetle Dahiliye Mektûbi Kalemî'ne girmiş, bir taraftan tahsiline, diğer taraftan resmî vazifesine devam ile tedricen terakkî ederek müteaddid komisyonlarda çalıştıktan ve kaleme müdür olduktan sonra 11 Rebiülevvel 1319 tarihinde Dahiliye Mektupçusu olmuş ve 13 Rebülâhîr 1321'den itibaren Dahiliye Müsteşarlığına vekâlet etmiştir. Meşrûtiyetin ilanında bu iki vazifeyi görmekte idi.

25 Şaban 1326 tarihinde Sadâret Mektupçusu ve 22 Şaban 1337'de²⁶ Dahiliye Müsteşarı olmuş ve bu vazifede iken Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi mevki-i iktidara gelmesini müteakip Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Vükelâda teklifi ve Sultan Reşad'a sûret-i mahsûsada tavsiyesiyle 16 Şaban 1330'da Mâbeyn Başkitâbetine tayin edilmiştir. Sultan Reşad'ın irtihâline kadar bu vazifede kaldıktan ve Vahideddin'in culûsunda ibka edildikten sonra Damad Ferid Paşa'nın ikinci sadâretinde Kuvâ-yı Milliyye'yi bâğî ilan eden Hatt-ı Hümayûn'a itirazı üzerine esasen icraatını tenkîdden hâlî kalmadığı Sadrazamla bütün bütün araları açılarak Şûrâ-yı Devlet Mâlîye ve Nâfia Dâresi Riyâseti'ne nakil sûretiyle 15 Nisan [1]336'da saraydan çıkarılmış ve Tevfik Paşa'nın son sadârete gelmesini müteakib aynı senenin 27 Teşrînievvel'inde sadâret müsteşarlığına tayin olunarak İstanbul Hükümeti'nin ilgasına kadar bu vazifede kalmıştır. Tekâüdünü ihtiyar eyledikten sonra memûriyet hayatının en dağdağalı zamanlarında bile terk etmediği ilmî, tarihî ve siyasî tettebbulara hasr-ı vücûd ederek müteaddid eserler yazmıştır: *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, *Mârûf Sîmâlar*, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, *Edevâr-ı İslahât*, *Tarihî Fıkralar*, *Âfâkî Fıkralar*, "Görüp İşittiklerim" isimli Hâtîrât.

Senelerce devam eden ve bu ciddî çalışmalarla tezâyüd eyleyen şeker hastalığı neticesinde 1934 Mayıs'ında nüzûl isabet ederek 3 Şubat 1935 tarihine müsâdif olan 29 Şevvâl 1353 Pazar sabahı irtihal etmiştir²⁷. Yahya Efendi kabristanında medfûndur. İrtihâlinde Nüzhet Bey bir tâmiye ile şu tarihi söylemiştir:

*Anar anar yanarım can evimde ateş var
Güzide vâsfini nüzhet idüüb idüüb tekrar
Düşürdüm ağlayarak ben güzelce bir tarih
Fuad Bey itdi bu köhne serâdan Adn'e güzâr*

26 1327 olmalı.

27 Oğlu Âli Fuad Türkeldi'nin not defterinde vefat saati olarak sabah 6 kayda geçilmiştir. Bk. BOA HSD.AFT 18/2.

Ferâizcizâde Osman Fâiz Bey de

Mîr Ali Fuâd Aliyyü'l-fuâd idi
Bir nüsha-i kemâl ve fazâlet-nihâd idi

Beytiyle başlayan güzel bir mersiye yazmıştır.

Seciyesi

vr. 2

Çalışkanlık, devam ve takib, hususî ve resmî hayatında dürüstlük, fenalıktan ictinâb, ketm-i esrâr başlıca evsâf-ı mümeyyizesinden idi. Çalışkanlığına bir taraftan resmî vazifesine ilaveten mühim komisyonların kitabesinde bulunduğu halde lisan mektebiyle Mekteb-i Hukuk'u pek parlak sûretde ikmâl etmiş, nihayet tekaüd olduktan sonra yazdığı muazzam eserler tedkik, tercüme, istinsâh, tahrîr ve tebyiz için bir çok vakte ihtiyaç hâsıl ettiği halde Hoca Sırrı Efendi'den muntazaman (*Hazin Tefsiri*) okuyarak icâzet alması en büyük delildir.

Devam ve takib bilhassa itina eylediği hususlardan idi. Kaleme ilk girdiği zaman dahiliye nazırı olan Mahmud Nedim Paşa'nın "Oğlum her şeyin başı devamdır, sana birinci derecede tavsiye edeceğim budur" demesi kendisinde büyük tesir bırakarak bütün müddet-i hayatınca bu nasihati rehber ittihaz ettiğini ve bu sayede hayatında muvaffak olduğunu söyler ve vazifeye devam tavsiye eylerdi.

Fikri takibe resmî hayatında olduğu kadar mutalaalarında da dikkat ederek bir kitabı başından nihayetine kadar okumayınca bırakmaz ve bir eserin muayyen bir faslına göz gezdirmekle iktifa eyleyenleri tenkid ederdi. Bu sâika ile bütün Osmanlı vakanüvis tarihlerini sırasıyla iki defa ve büyük Fransız müverrihlerinin muazzam eserlerini bir sahife atlamadan okumuş idi.

Dürüstlük memuriyet hayatında muvaffakiyetinin başlıca amili olmuştur. İzzet-i nefsinde son derece itina ettiğinden âmirlerine ve maiyetine karşı lâubalilikden hatta hususiyetten ihtiraz ile herkesin hatırına hürmet ve riayet eylerdi. Resmî işlerde mütalaasını açıkça söylemekle beraber fazla ısrar etmez fakat mühim meselelerde tecellüd göstermekten de çekinmez idi.

Rızka mani olmaktan fevkalâde ürker ise de merhamet veya ahablık sâikalarıyla işgal edeceği vazifelerin hakkıyla ehli olmayan kimseleri sevk veya tavsiye etmez idi. Bunun içindir ki meşrûtiyeti müteakib Talat Bey'in ilk Dâhiliye Nezâreti'nde kendisine teklif olunan müsteşarlığı ancak memur intihabına karıştırılmamak

şartıyla kabul etmiş idi. Çünkü iltimas ve intisab sâikalalarıyla tayine muarız olduğundan bi'l-mecburiye haksızlığa âlet olmak istemezdi.

Memuriyeti dolayısıyla muttali olduğu esrârı itina-yı mahsus ile saklardı. Hususi meclislerinde geçmiş zamanlara ait bir çok tarihî ve edebî fıkralar anlattığı halde memuriyet dolayısıyla bizzat muttali olduğu meseleleri nakletmezdi. Memuriyetten çıktıktan sonra da zamanın ahvâline bahseylemekten hoşlanmayıp meclis ülfetini ilmî, edebî mesele ve fıkralara ve mulâtafeye hasrettirirdi.

İşte bu evsâfî dolayısıyladır ki Meşrûtiyet'in ilanından evvel sarayla katiyen münasebeti olmadığı halde Sultan Abdülhamid zamanında sırasıyla Rıdvan Paşa, Reşid Muhtar Paşa, Ahmed Refik Paşa gibi padişaha nisbet-i mahsusaları olan zevâtın işgal ettikleri Dahiliye Müsteşarlığı mevkiinde, vekâlet sûretiyle olsa da, sarayla temasa girmeden senelerce tutunmuş, İttihâd ve Terakki hükümeti devrinde cemiyete mensub değil iken Dâhiliye Müsteşarlığı ve mâbeyn başkâtıblığı gibi birinci derecede emniyet ve itimada muhtaç mevkileri uzun seneler muhafaza etmiş, nihayet meslek ve meşrebine uygun olmasına rağmen şahsının telkin ettiği itimat yüzünden, Ferid Paşa ile araları kat'î sûrette açılincaya kadar Vahîdeddin tarafından başkâtıblık mevkiinde ibkâ edilmiş idi.

Eserleri²⁸

vr. 4

(*Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*) Müellifin matbu olduğundan dolayı en tanınmış olan kitabıdır. Reşid Paşa'dan itibaren Sultan Hamid devrinde mutlakiyet idare[si]nin son sadrazamı olan Avlonyalı Ferid Paşa'ya kadar geçen sadrazamlardan memuriyetleri esnasında mühim vekayi geçmiş olanların şahsiyetlerinden, zamanlarında cereyan eden haricî, dahilî mühim meselelerden bahseden siyâsî, tarihî, tenkidî bir eserdir. Mevzu-i bahs zevâtın yazılarından mühim vesikaları da ihtiva etmektedir. Eserde Reşid, Âli, Fuad Paşalarla Mahmud Nedim Paşa ve rakipleri ve Said ve Kamil Paşalar arasında mukayeseli fasıllar olduğu gibi cihan seraskeri Rıza Paşa ile Sultan Hamid'in başkâtibi Ali Fuad Bey hakkında iki makale vardır.

28 Varak numaralarının akış sırasına göre eserlerinin verildiği bu varak numarasının 3 olması gerekirdi; bu nedenle bu tercüme-i hâlde ya 3. sayfa kaybolmuş ya da sehven bu varaka 4 yazılmış olmalı. Ancak bu kısa biyografide, Ali Fuat Türkgeldi'nin hayatının Vahîdeddin döneminin sonuna kadar getirilmesi, her ne kadar emekli de olsa 1920'den itibaren 1935'deki vefatına kadar geçen ömrünün uzun ve önemli bir dönemi hakkında pek fazla bilginin elde olmaması sebebiyle, 3. varakın kaybolma ihtimali akla gelmeden edemiyor.

Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye 4 Haziran 1925/1341 (numero 29)'dan 4 Ağustos 1927 (numero 142)'ya kadar *Servet-i Fünûn*'da²⁹ basıldıktan sonra Reşid, Âli ve Fuad Paşalara ait kısmı ayrıca kitap şeklinde tab' olunmuştur.

(*Maruf Simalar*) *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*'de hayatları tahlil edilen zevât haricinde zamanlarında birer suretle iştiâr etmiş diğer mühim şahsiyetlerin tercüme-i hallerinden, seciyelerinden, latif fıkralarından bahseden tarihî ve tenkidî bir eserdir. Eski teşkilatımıza, siyasi vakalara ait malumatı, ve vesikaları muhtevidir.

Maruf Simalar âtideki yirmi iki kısımdan mürekkebirdir: Sadrazam Rauf Paşa, Sadrazam İzzet Mehmed Paşa, Pertev ve Akif Paşalar, bizde teşkilat-ı maliye ve ilk maliye nâzırı Abdurrahman Nafiz Paşa, teşkilat-ı maliyenin müessislerinden Musa Safvetî Paşa, damadlar (Halil, Said, Fethi, Mehmed Ali Paşalar), Sadrazam Sârim Paşa, ricâl-i Tanzimat'tan Rıfat Paşa, Şekib Paşa, Kapudan-ı Deryâ Mahmud Paşa ve Sinob vakası, serdâr-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa, Şeyhülvüzerâ Namık Paşa, Sadrazam Esad Paşa, Ahmed Cevdet Paşa, Mümtaz Efendi, Mansûrîzâde Mustafa Paşa ve Netayicü'l-vukuât, Münif Paşa, nazırlar ve müsteşarlar ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa.

Bu eserin Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'ya ait olan kısmı *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nın 1 Haziran 1927 tarihli nüshasında Şekib, Rıfat, Münif ve Mansûrîzâde Mustafa Paşalara ait bulunan kısımları da aynı mecmuanın yeni Türk harfleriyle intişar eden son dört nüshasında basılmıştır³⁰. Diğer bahisleri matbu değildir.

(*Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*) üç ciltten mürekkep bir tarih-i siyasîdir.

Birinci cilt – Kırım Muharebesi'nin zuhûruna sebep olan Makamat-ı Mübareke Meselesi ile harp esnasında Viyana'da in'ikâd eden konferanslardan, Paris Muahedesi'yle tatbikatından, Memleketeyn Meselesi'nden, 1271'de Boğazlar hakkında Londra'da toplanan konferansdan bir çok basılmamış vesikalara istinad ederek uzun uzadı bahseder. Reşid, Ali, Fuad Paşaların mevzuya ait kıymetli yazıları da esere zeyl edilmiştir.

İkinci cilt – 1293 Osmanlı-Rus Harbi'nin esbâb-ı zuhûri olan Bosna Hersek ve Bulgaristan ihtilallerinin safahâtıyla Edirne Mütarekesi'nden, Ayastefanos

29 Burada verilen künye bilgileri eldeki nüshalarla tam uyuşmamaktadır. Tam künye bilgileri makale içinde verilmiştir.

30 Burada da verilen künye bilgileri eldeki nüshalarla tam uyuşmamaktadır, ancak tam künye bilgileri makale içinde verilmiştir.

ve Berlin Muahedelerinden, Rus tazminat-ı harbiyesinden, Kıbrıs meselesinden, Bosna Hersek'in işgalinden, Karadağ hududu meselesinden, Tesalya'nın Yunanistan'a terkini intac eden muahedenin tarihçesinden, Rumili-i Şarkî'nin Bulgaristan'a iltihakından bir çok basılmamış vesikalara istinaden bahseder. Vakayide âmil olan sadrazam ve hariciye nazırlarının asâr-ı kalemiyesi esere zeyl edilmiştir.

Üçüncü cilt – Girit meselesi münasebetiyle devletlerle cereyan eden siyasi müzakereleri, Osmanlı-Yunan münasebat-ı siyasiyesini izah eder. Bu kitap basılmamıştır. Yalnız birinci ciltten “Karadeniz bîtarafılığının ihlali ve Londra Konferansı”na dair olan bahis *Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmuası*.

vr. 5

Haziran-Kânunievvel 1926 tarihli nüshasında, ikinci cildin “Rumili-i şarkî meselesi”ne müteallik kısmı aynı mecmuanın Kânunisânî 1928 tarihli nüshasında çıkmıştır.

(*Edevâr-ı İslahât*) Kırım harbinden Meşrutiyet'in iadesine kadar ıslâhat nâmı altında devletler tarafından vuku bulan tekliflerden bahseden bir tarih-i siyasîdir. Altı devreye ayrılmıştır:

1- 1272 İslahat Fermanı

2- 1274'de Girit vukuatı esnasında Fransa tarafından teklif edilen program ve netâyici

3- 1292 Bosna-Hersek ihtilali üzerine açılan devre, Fermân-ı Adalet, Andraşi (Andrassy) Notası, Berlin Memorandumu, Bahriye Konferansı

4- Berlin muahedesinin akdini müteakip İngiltere tarafından Anadolu'da ıslahat icrası hakkında vuku bulan teklifler

5- Ermeni vukuatını müteakip İngiltere, Fransa ve Rusya tarafından şarkî Anadolu vilayetlerinde tatbiki teklif olunan ıslâhat hakkında devletçe ittihâz edilen kararlar

6- Makedonya ıslâhatı

Henüz tab edilmemiş bir çok vesikaları muhtevidir. Gayr-ı matbudur.

Müellif Ermeni vukuatı hakkında Bâbüâlî'de toplanan müteaddit komisyonların kitabesinde, Makedonya vukuatı esnasında Dahiliye Mektupculuğu'nda

bulunmak dolayısıyla mevzu-i bahs vekayiden bir kısmının sûret-i cereyanına yakından şahit olmuştur.

(*Tarihi Fıkralar*) Reşid, Âli, Fuad, Mütercim Rüşdi, Ahmed Vefik, Safvet Paşalarla Şeyhülislam Zeynî Efendi, Veli Efendizâde Emin Efendi, meşhur Hâlet Efendi, Keçecizâde İzzet Molla, Şair Nihad Bey, Suhte Naili, Kazım Paşa, Eşref, Müverrih Âsım Efendi, Süleyman Faik Efendi, Musahib Said Efendi, Abdi Bey gibi ince şahsiyetlere ait zarif nükteler, fıkralarla, zamanlarında iştihâr etmiş diğer bazı zevâta ait nüktelerden tereküp etmiş tarihî bir mecmuadır.

Tarihi Fıkralar 18 Ağustos 1927 tarihinden 19 Nisan 1928 tarihine kadar *Servet-i Fünûn*'da intişar etmiştir. Ayrıca kitap şeklinde basılmamıştır.

(*Âfaki Fıkralar*) Müellifin tabiri vechile “beynennâs mütedâir olan umumi fıkralardan ve dâire-i hususiyeti tecavüz etmeyen fıkra ve hikayelerden” müteşekkildir. Mahiyeti itibariyle tarihi olmaktan ziyade bir mecmua-i letâifdir. Gayr-ı matbudur.

(*Görüp İştiklerim*) Meşrutiyet'in ilanından itibaren mâbeyn başkatipliğinden ayrılincaya kadar muttali olduğu mühim vekayiden bahseden bir hatıratır. Mütareke devrine ait kısmı heman günü gününe tutulmuştur. Esasen rahatsızlığı hayli ilerlediğinden sonra ahababının teşvik ve ısrarıyla yazmaya başladığı bu eseri, tebyiz ettikten üç dört gün sonra nüzûl olduğundan, son kitabı olmuştur.

Eserlerinin Kıymeti³¹

vr. 6

Ali Fuad Bey eserleri ile Tanzimat'ın bidâyetinden Meşrutiyet'in iadesine kadar cereyan eden yetmiş senelik siyasi vakaları ve bunlarda müessir olan zevâtın resmi ve hususi şahsiyetlerini tahlil ve tespit etmiştir.

Avrupa muverrihleri tarafından şark meselesinin en ehemmiyetli zamanını ihtiva eden bu devreye ait yazılan siyasi tarihlerde mevzu Osmanlı İmparatorluğu olduğu halde yalnız ecnebi devletlerin nokta-i nazarları izah olunarak Türk hükümetinin görüş ve düşünüş tarzı tamamıyla ihmal edilmiştir.

31 Bu varakta kafa karıştırarak şekilde iki sayfa numarası bulunmaktadır. Başlığın üstünde beş, sol üst köşede altı yazılmış, ancak beş sayısının yazılış şekli bu metni kaleme alan yazarın yazış tarzından farklı durması sebebiyle sonradan eklenmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Müellifin yazış şekline daha yakın duran altı sayısı tercih edilmiş ve böylece vr. 6 diye numaralandırılmıştır.

Ali Fuad Bey yazılarında Osmanlı hükümetinin Şark Meselesi'nin muhtelif safhalarındaki nokta-i nazarını tebâüz ettirmiştir. İşte eserlerinin başlıca kıymeti bundan ileri gelmektedir.

Bunların ikinci kıymeti ihtiva ettiği vesikaların ehemmiyeti dolayısıyladır.

Tanzimat ricâlinin pek çok âsâr-ı kalemiyesini görmüş olan müellif sadâret müsteşarı iken Yıldız'dan Babîâlî'ye devrolunan siyasi evrakı tetkik etmiş ve mesud tesadüfler neticesinde, şahsiyetlerini tahlil ettiği zevâtın bir çoklarının aileleri nezdinde mahfuz hususi kağıtları da gözden geçirmek fırsatına nâil olmuştur. Diğer taraftan sefâretle İstanbul'da bulunmuş olan ricâlin yazdıkları kitapları, maruf ecnebi müverrihlerinin tarih-i siyasîlerini ve Avrupa vesaik-i mühimmesini de okumuş olduğundan eserlerinin mütalasıyla muhtelif meseleler hakkında hem Osmanlı ve hem ecnebi nokta-i nazarının mukayesesi mümkün olmaktadır. Kitaplarına basılmamış birçok vesikalar konulmuş olması bunların ayrıca kıymetini artırır.

Eserlerinin üçüncü bir meziyeti de unutulmuş, gizli kalmış birçok tarihi vakaları, Tanzimat ricâlinin şahsiyetlerini aydınlatan birçok fıkraları ihtiva etmesidir. Ali Fuad Bey bunu mensup olduğu aileye ve işgal ettiği vazifelere medyündür. Büyükpederi Celâl Bey, Âli ve Fuad Paşaların muhtelif vesilerle maiyetlerinde bulunarak dâire-i hususiyetlerine girmiş, teveccüh ve itimadlarını kazanmış, efkâr-ı siyasiyelerini öğrenmiş ve uzun müddet Bâbîâlî'de muhtelif mühim memuriyetlerde ve serasker müsteşarlığında bulunarak o zamanın mülkî ve askerî diğer ricâliyle de yakından temas etmiş olduğundan muttali olduğu vakaları hafîdine anlatmayı itiyâd edinmiş idi. Bir de Celal Bey ile devrinin maruf ricâlinden Âli Paşazâde Ali Fuad Bey, Dahiliye Nâzırı Said Efendi, *Netâyicü'l-Vukuât* sahibi Mustafa Paşa, vüzerâdan Şair İrfan Paşa, Tahran ve Viyana sefâretlerinde ve şehremânetinde bulunmuş olan Haydar Efendi, Şeyhülislam Sahib Molla, zamanın meşhur nedimlerinden Sâib Bey, Sadrazam Hakkı Paşa'nın pederi Şehremâneti muavini Remzi Efendi ve ricâlden diğer bazı zevât aralarında muntazaman toplanmayı itiyad edinmiş ve bu ictimalar uzun seneler devam etmiş olduğundan Ali Fuad Bey de küçük yaşından beri büyük pederiyle birlikte bu meclislere devam ederek birçok vekayia muttali olmuştur ki bunu (Maruf Sima)lar adlı eserinde Mustafa Paşa'dan bahsederken: "ricâl-i sâlifeye, vekay-i sabıkaya dair mazbûtum olan birçok fikarât hep o meclisten iktitâf ettiğim semerâtıdır" diye tasrih etmektedir. Bu zevâtın içinde Mustafa Paşa tarihi zevkinin inkişafında müessir olduğu gibi büyükpederinin pek muhterem dostlarından meşhur mutasavvif şair Osman Şemsi Efendi merhum da malumat-ı edebiyesinin tenmiyesinde amil olmuştur.

Sultan Hamid devrinin son senelerine ait mühim vakaların gizli noktalarını Dahiliye Mektupçuluğu'nda bulunduğu esnada itimadını kazandığı Nâzır Memduh Paşa'dan ve gerek Sadaret Müsteşarlığı'nda gerek onu takip eden senelerde muntazaman temas eylediği sadrazam ve eski Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'dan öğrenmiş ve Meşrutiyet devrine ait olup hatıratının esas mevzuunu teşkil eden kısımlarda Mâbeyn Başkatibi olmak dolayısıyla bizzat ittila' hasıl etmiştir.

Bu muhtelif vesilelerle vâkıf olduğu kıymetli malumat kendisine rehber olmuştur ki bu da eserlerinin hususiyetini teşkil eylemektedir.

Âli Türkgeldi

Oğlu Âli Türkgeldi'nin Kalemile Son Osmanlı Mâbeyn Başkâtiplerinden Babası Ali Fuat Türkgeldi'nin Hayatı ve Eserleri

Özet ■ Siyasî ve askerî yapıdan ekonomik ve eğitimsel düzene varıncaya kadar Osmanlı toplumunun çeşitli sınıflarından gelenlerin düşünce dünyalarında, yaşam biçim ve dünya görüşlerinde önemli farklılaşmaların ve değişimlerin yaşandığı 19. yüzyılın, İlber Ortaylı'nın ifadesiyle, Osmanlılar'ın "en uzun asrı" olduğunda şüphe yok. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren merkezdeki en önemli gözlemci ve bürokrat ailelerinden birinden gelen Ali Fuat Türkgeldi'nin hayatı ve eserleri, bu makalenin asıl konusudur. Dedesi Celâl Bey Tanzimat ricâliyle çalışırken kendisi meşrutiyetten itibaren imparatorluğun çöküşüne tanıklık etmiştir. Kuvâ-yı Milliyye'yi isyancı (bâği) ilan eden Hatt-ı Hümayûn'a açık itirazı ve Damad Ferid'e muhalif tavırlarıyla bilinen Türkgeldi'nin hayatı ve eserleri, Cumhuriyet dönemi elçilerinden oğlu Âli Türkgeldi tarafından kaleme alınmıştır. Bu çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Türkgeldi Evrakı'nın içindeki çeşitli belgeler kullanılmıştır ve altı varak halinde oğlu tarafından Osmanlıca hazırlanan "tercüme-i hâl" in çevirim yazısı da makalenin son bölümünde verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ali Fuat Türkgeldi ve Tercüme-i Hâli, Tanzimat, Meşrutiyet, Âli Türkgeldi

علی فواتیک

تذکره طایفه

راطریشکی

علی فواتیک تنظیمات دوری رحالدرین جلال کفک نوروف وترجمه ادیس لامه مدیری جمال دیک اوغلیدر.
۶ بیج اولون ۱۸۸۴ تاریخده استابوک صیفیرلیدن آجمن ناپدمه طوعیمه وولادته بولک مضافاً عثمان کس اوقه موصوم

شهری مولودنه کلدی م محلی تاریخ

ناهل سنه علی اول کرامله فواتر

تاریخ سولیدر.

صعوده شیم شهر عکری وسان مکتن بقرمه و ۹ مرم ۲۱۸ تاریخده مکتب محفوظ ضنقل برنجیس اولرورده هفتیله.
بولک مکتب اولونه اولولون غنقل فواتر اسکندر اغندورد ده فاسی ادیاتی اوقوسیدر.

۱۲ مرم ۱۸۹۹ تاریخده ملازلتله دایله مکتوبی حکم کریمه ، برطدن تحصله ، دیکلر طردون کس وظیفه نروام ایله تدجیاً ترن
ایچ یق سفور غیرسولولده جالیدقون وخته دیر اولورده حکم ۱۱ بیج اولول ۱۹۱۹ تاریخده دایله مکتوبی اوشه و

۱۲ بیج اولور ۱۹۲۱ دن اغیاراً دایله سنه سارلغ وکالت ایتمد .
مشروطیله اغلاظه بولکس و وظیفه کریمله ارمه .

۳۰ شعبان ۱۳۲۶ تاریخده صلرت مکاتبی و ۲۲ شعبان ۱۳۲۷ ده دایله سنه سار اوشه و بو وظیفه ده ایلک محاری احمد حتماً یاشا فایک
موق اقتداره کلنه متغایه هیلک ناخالص مکتوبی وکلله وظیفی وکلله رتبه صورتی تحصیلده فصلیه ۱۶ شعبان ۱۳۲۰ ده ماهیه
لاجه کتایغه مقیم بولیدر . سفون سارک اخلال قدر بو وظیفه ده کالیدقون و وسایلدریک طرفنده ایضا اولورکن حکم دایله فریدینا
ایکینجی حدیقه خوی ملیک ناخی اعلان اولور خط هامونیه اغراضه اوزرته اساساً امر آتی تقصود خالی فایلی صمد اعظم سون سون
آلیری آغایدور خوی دولته مال و مایه سارلسه سارلسه نقل صورتیه ۱۵ مایان ۱۳۲۶ ده سلیدر هیکاشم ورتوشیه باشانک صول
صلیطس متغایه عینی سنه ۷ شهب اولنده صلرت سنه سارلسه مقیم اولورده استابوک کلونک العائنه قدر بو وظیفه ده کلیدر .
تقا حدیقتی اقتدار اولورکن حکم مأموریه جانک ال وغدغلی زمانه کده بدی ترک ایتمیک کلم ، تاریخ و سیاسی تقصوده هردورد
ایچک سفور اولورده : رحال مکتوبیس ، مدونی سبار ، مائل برنجیس ، ادوار اغلاطان ، تاریخی فقهره ،
اماض فقهره ، ااکوردین ایستیکلام و اصله خاران .

سلاطه روم ایچک و بو حقیقتلرک تریب ایلیم شکر خله نسبه سده ۱۹۲۴ مایسن نزول اصابت ابریک ۲ ساله ۱۹۲۵ تاریخ
صداقت اولون ۲۹ شوال ۱۳۵۴ یانار حاضی اخلال ایتمد عینی اوقه فرستاده مؤفیدر .

ایحکامه نزدهت بک برنجی ایله شواترخ تاریخ سولیدر :

آکار آکار انا نام جان اولده آتسه و
کزیده وصفی زدهت ابریک ایچک
دوشوروم اغلاطه روم به کوز لیه برنج
فواتر بک ایلدی کورخ سرلور عدت کلا

خواترخیزه زاده عثمان خااaa

بر علی فواتر
بر شهنه کالی و وظیفه ابریک

تقبیه با اغلاطان کورک برنجیه تاریخده .

چالشنامه ، دوام و تعقیب ، مضمون و سبب صیغه دستلک ، خالقین اجاب ، کتم اسرار با شیوه ارضان بزمه سدا ،
چالشنامه بر طرفین سی و نظیر سه علاوه مهم تو میو ندرک کتا بنف بولندنی هالده لسان مکلمه حکمت حقوقی دین پارلامه صورتده
آله ایسی ، نزایت تقاعد اولدورن حکم یازدنی منظم ازلر تفسیه ، ترجمه ، استسناج ، تحریر و تبصیر ایچون برهونه وقت ایشاج هلال
اشیک هالده خراج سنی افسدین نظماً (طازن تفسیری) اوتومه ره اجازت آلمس ال یول دلدور .

دوام و تعقیب با فاضل انجا ایلیکی فطرتون ایوی . قلم ایلان کردیله زمان و ایلدنا قری اولان محمود نایم باشک « ایلیم هر سئلک تاش
دوامده . سکا برتن درمده نوبه ایچ حکم بودور و دمنس کند بیسج یول بر تأیید بر اینه ره سون مدن حیاتیجه بو وضعیه ره ایلر تا زاید یلین بو
سایره هالده موفیه اولدنی سولر و وظیفه دوام توفیر ایلری .

مکر تفسیه سیس حیاتیجه اولدنی قدر مطا لدرمده ده وقت ایچولک برکتی با سندن بزغ غیز قدر افرما نیجه بر اتماز و بر ازلک مبه بر اوله
کوز کوز درمکه آلفا ایچولر تفسیه ایلری . بوسالقمه ایله بیون عثمانی وقت نویسن تاریخلی هر سبیله ایچ دهه سول و سول و ایش
موظفیلر منظم ازلری بر صیغه تلاماد او فضا ایچ .

در سئلک ماموریت حیاتیجه موقیفیلک با شیجه عاملی اولدور . عین نفعه صولدره ایچنا ایچیلدیک آموغ و موقیفه قارسی لا ابا ایچیلدیک
حق موقیفیت اقران ایله هر کسک فاطمه حمت و رعایت ایلری . سیس ایچلرده مطا لدرن آهیجه صوبه تکله بار فضل ادر ایتزه فقط
وام سله لره قیلد کوز سئلک ده ایچلر ایچ .

رزقه مانع اولدورن نوبه العاده او کراسده مرمت و یا ایا بلهر سا قیلرله استمال ایچ حکم و نظیر لک عقید اهل اولمان کبیر ای سوره
و یا نوبه ایچلر ایچ . نوبله ایچیلدیک مشروطیت منافق لکلیت تکلیف ایلک و ایلر نظر ایش کد فی تکلیف اولمان سنا سون آ نوبه مامور
ایشانیه قاری بر ایلر مده سله نوبله ایچیلدیک . نوبله اناس و انسا ب سائلر لیه قیلد معا صه اولدورنک بالجه بریه حق لدر کت
اولمه ایچیلدیک .

ماموریتی طریقی سبیله طلع اولدنی اسرای ایشای مضمون ایله صاملاری ، مضمون بیلدیزه کبیر زمانده عائد برهونه تاریخ و ادب فقره لر اولدنی
هالده ماموریت طریقی سبیله بالان طلع اولدنی سله لر نفع ایچلری . ماموریتجه قیلدورن حکمده ده زمانک اهل اولدیک حمت ایچیلدیک
فولسلا نیوب مجلس الفتق علی ، ادرن سله و فخره لره و ملا طفره هر ایچیلدیک .

ایست بر اوصافی طریقی سبیله و کله مشرخلک اهل اولدورن اول سزایله قلمیاً مانع اولدنی هالده سله و عمل طریقی مانع هر سله
رضوان باشا ، رسیده نماز باشا ، اعدونیوه باشا ، یازدنی هه نسبت خصوص لر اولان ذواتک اشکال ایچلر لری و ایلر مستشار لری موقیفده ،
و کالت صورتده اولدورده ، سزایله نماز کبیر لر سزایله طریقی ، اتحاد و ترقی حکوتی دور نفع حیثیه منسوب دکله انکم و ایلر مستشار
و مانع با سه کاسلر من برنجی درجه ایست و اعتماد محتاج موقیفی اولدورن سزایله موقیفه ایچله ، نزایت مسلک و سزایله اولمان
غیراً مشرخلک نفعه ایچیلدیک اعتماد و ترقی ، وید باشا ایله آ لری وطنی صورتجه آ حیاتیجه ، قدر و صیدالیه ط فصدن بیه کاشلک موقیفده
ایضا ایچیلدیک .

۴
اثری

(رهاک مهنه سیاسیه) مؤلفه مطبوع اولدیندن طولانی ال طائمه اولان ^{تأیید} ~~تأیید~~ سیسده باشان اغنا مراه سلطه ن عهد دورس سلطه اداره لك صوك صدر اعظم اولان اولونبانی فزیلیات قدر کجه صدر اعظمون مامورلری اساسه مراه وقایع کجه اولونلک شکیلدن ، زماننده جریان ایدن فاضل ، داخل مهم فیلدون تحت ایدن سیاسی ، تاریخی ، تنقیدی برادر .
سید کلام باشا اولونده ماموریتی ده ایضا ایلده ده . ائده سید ، علی ، فواد باشا لاره محمودیم باشا و قهری و این مقالده ~~مقاله~~ مقایسه فی فضل اولونبکی جریان شکلی ضایات ایلله سلطه عسکری اساسه کانی علی فواد دکن قرضه

رهاک مهنه سیاسیه ۴ جزون ۱۹۴۵ / ۱۲۴۱ (نبرد ۴۹) دن ۴ اغتیس ۱۹۴۷ (نبرد ۱۴۴) قدر کتون فونده باجلدون صکره سیسده عالی و فواد باشا لاره عالی قاسم آیریکی کتاب شکلنده طبع اولنده .

(مدون سیاسیه) رهاک مهنه سیاسیه ده مائلی تحلیل ایدلمه زوان فارصنده زماننده بر صورتله اشهارا اتمه دیکلام شکیلدن ترجمه مالدندن ، سولندن ، لطفن قدره لیدن کجه ایدن تاریخی و تنقیدی برادر . اسکی تشکیلده سیاسی و قدره عالی مملکتی و و شقاری نموده .

مدون سیاسیه آینه کی بیلن ایدن شتون کلیدر : صدر اعظم ، فواد باشا ، صدر اعظم فونده باشا ، برنوقا آغنا لره بزه شکیلدن مایک اولونده مایک ناظمی عبدالرحمن فدیباش ، تشکیلات مایک لک مؤسسه موی صوقباش ، داماد (فیلد ، سید ، فتحی ، محمد علی باشا) صدر اعظم حاتم باشا ، رهاک تنظیمتون رفعتباش ، شکیب باشا ، فودان دریا محمودباشا و سیزون و قهری ، سوادا ارم علی کلام نا بد باشا ، شیخ اولونباشا ، صدر اعظم اسیدباش ، احمد صوقباش ، ممتاز افند ، مصوری لاده ، لطفی باشا و تاجی الو قوغات ، سفیرباش ناظم و مستشار و داخله ناظمی صومع باشا ، صدر اعظم جمیع باشا .

بدرتک صدر اعظم جمیع باشا عالی اولونده تورک تاریخ انجمن جموعه نیک اولون ۱۹۴۸ تاریخ شنه سنه تکلیف رفعت ، نفع و مصوری لاده لطفی باشا عالی بولان فیلدی ده حتی مجموعه نیک تورک فونده باشا لاره اشهار ایدن صوک دن سنه سنه با حلسه . دیکر فیلدی طبع و کلدر .

(اسانلر مهنه سیاسیه) اوج هلدیک مکیه بر تاریخ سیاسیه .
ترجمه هلد * قلم نمانه شک ظهورنه سبب اولون مقامان مایک سله سی ایلله حرب اساسنده جلیان ده انفا و ایدن قونقون لرون ، یاریس مایه ده سله نطقا نندن ، مکتبه مکتب سندن ، ۱۹۷۱ ده بر فاضل فونده لوند ده طولایان قونقون لرون برهوه با حلسه و شقاره اسناد ایدرک اولون اولون کجه ایدر . سید ، علی ، فواد باشا لره مجموعه عالی فیلدی با زلیله ده ائده زلیله ایلدر .

ایکینجه هلد ۱۹۹۲ مثال - رهن هلدک اسباب فوری اولون هیله هلد و لمان باشا اختلاف لره صفاتیه ادرنه تارک سهره ای استفا هلدن لر برهوه معالجه لره ، رهن تقیبات عیبه سهر ، قریس مکتب سندن ، هیله هلدک اسنادن ، قره طایع حدودی مکتب سهر ، نشان لک لونا نشان .
ترکی اسانلر ایدن معالجه نیک تاریخ سندن ، دم الملی شکتک بلغا باشا نه الحاقدن برهوه با حلسه و شقاره اسنادا تحت ایدر . دفاعیه عامل اولون صدر اعظم و فاضل ناظمی آنا قهری ائده زلیله ایلند .

ایچینجه هلد * کرید مکتبسی مائیلد و فونده جریان ایدر سیک ماکر لری ، غلط - یونان مائبان سیاسیه ایضاج ایدر .
یونان با حلسه سندن ، بلگر ترجمه هلدن « فوه وکرا بطریندنک اخلاقی و لوندنه قونقون لره نه و اثر اولون تحت دارالفتون اربان نا کونرس جموعه

۵

حزبان - قانون اوقاف ۱۹۶۶ تاخیز شده است ، ایچین جلدك " مردم ایل شرفی مدرس " ، منقلمه شریفی محمد علی محمد علی كانونی ۱۹۴۸ تاخیز شده است .

(اصول اصطلاحات) قلم حریفی مشروطیت اعاده شد قدر اصلاحات نامی آنگنه دولتی طرفین وضع بولون تکلیف درون حجت ایون برتاریج ساییدر . آلمن دوره : آریطش :

- ۱ - ۱۹۷۴ اصطلاحات زمانی
 - ۲ - ۱۹۸۲ ده کید و قوعاتی آنا سنده فرانس طرفین تکلیف ایلمه پروگرام و تاجیه
 - ۳ - ۱۹۹۰ نوبت - هوسک اخلاقی افزینه آیلون دوره ، فرانس عدالت ، اندلس نولسی ، برلمه نوراندوی ، حجه ، قونولسی
 - ۴ - برلمه معا هسک عقیدتی متناقضه انگاره طرفین آنا طولیده اعلیایان اجلاس هفتح وقوع بولون تکلیف
 - ۵ - ایش و قوعاتی متناقضه انگاره ، فرانس و روسیه طرفین شرحی آنا طولیده ولا بلترنج قلیچین تکلیف اولان اعلیایان هفتح دولته اتمام ایلمه قرار
 - ۶ - ماکدونی اصطلاحات
- هوزلیع ایلمه سه برهونه و قهرای هتودر . غیر طریقه
- شرف ایش و قوعاتی هفتده با عدله طولیزان سند قریب اولان کتا بیخ ، ماکدونی و قوعاتی آنا سنه زانجه مکتوبه هفتده بولونه طولیایله هفتح هجت و قاصیدک برضتک صورت هرلانه یا قندک ش هراولشدر .

(تاخیز قهره) ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ سید ، عالی ، قواری ، قزم سوزی ، احمد ضیه ، صفوت یاش اوله شیخ الاسلام زئی افق ، وکی افق زاده مهران ، سربور هالت افق ، کیمه مین زاده هفت ملا ، شاعر نورالدین ، سوخته نالدین ، کاظم یاش ، اشرفی مویغ قاهم افق ، سلمان ناله افق ، صاحب سید افق ، هدی بل کیم ایچیه شتبهده عالم طرف نکتة لر ، قهره لرله ، زامانز اشکرا نیشیه دیکر دهمه زوانه عالم نکتة درون ترکیب امینه تاخیز ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ برهمنی دور .

تاخیز قهره لر ۱۸ قشون ۱۹۴۷ تا ریجن ۱۹ مینان ۱۹۴۸ تا ریجن قدر ترون خوندده انستار ایتمده . آیریجه کتا ب سنطیده با صلا مشدر .

(آخاقون قهره) مؤلفک تدبیری هویله ه بیه اناسه تملز اولون همن قهره درون داریله هضیجی نما فرایتمه قهره صلا ده کتا ب درون ده سنطیده ماهین اغنا یله تاخیز اولغنی زانجه برهمنی لطف افقده . غیر طریقه

(کور وپ ایستیکلام) مشروطیت اعلاندن اغنا زانجه ما بیه با سه کانتیکون آریلمه به قدر مطلع اولغین مهم وقاصیدن هجت ایون بظا طریقه مناکه دورنه عالم قس همان کوفی کوز طریقه . اساساً راهنر لکن ضیه ایلمکون حکمه احلاسک شوییه و اهر اریله یازمده با سلا و دین باریزه یلییه ایتمکون ادج درن کون حکمه نزل اولغنییه ، حول کتا بیطشدر .

اثرلریله قییم

علی فوادیک اثری ایله تنظیملنمک بلایقهر مشروطیتک اعاده سنه قدر حیوان ایون عینه سنلک سیکسی وقدرلی و بونلرده مؤثر اولان زولنک
س و صحنه شقیقهری تحلیل و قییمت ایتسد .
آورد با مؤثرلی طرفدن مشرفه سنلکله اله ایتدی زماننی ایترا ایون بودوره . عالم یازیلان سیکتا تجریده مشوع علم نئی ایترا اولونی اولونی
عالمه ناکلی اجنی بونلک نقطه نظرلی ایتراج اولارده نولک حکمتلک کورسجه و روشونهر طریقی علم ایترا ایتسد .
علی فوادیک یازیلننده علم نئی حکمتلک شرفه سنله سنلک مختلف صحنه لرینده کی نقطه نظرینی تازا ایتدیرمسد . ایتمه اثرلریله یاشلیجه
قییم بونلک ایلی کلیده در .

بونلک ایلی قییم ایترا ایتدیکی و شقرلک ایتدی کلید سلیم در .
تظلمات رحالک تک صیبه ایترا قییم کورسجه اولان مؤلف صدرات مستشاری ایتدی بلیزورن با بیلجا . دور اولان اورتاقی تدقیقه ایتدیهر
جوسور نیا رفیق شقیقه سنده . شقیقهری ^{کلی} ایتدیکی ذوانن برهوقلنک عالمه لرلی نوزنر محفوظ صحنه کا غدرلی ده کوزون کولیک
فرضه ناطق اولسد . دیکل طرفدن سفارته ایترا بولنده بولنده لایه لایه یازوقدرلی کتابلی ، معروف اجنی مؤثرلرله تاریخ سیکلری
یا ورمبا و نایتمه ^{کلی} سن ده ^{کلی} اولوننده اثرلریله مطابسه مختلف مسله لر مقصد هر علم نئی و هم اجنی نقطه نظرلریله
مغایر سیک مکده اولغده در . کتابلری با علامسه برهوقه و شقرلک قونلمه اولس بونلک آبرجه قییم آرتیر .

اثرلریله ایلی برزنی ده اولوننده کزلی قالمسه برهوقه تاریخ وقدرلی ، تنظیمان رحالک شقیقهری آیدیلداتان برهوقه قییم ایترا ایتسد .
علی فوادیک بونی سنوب اولونی علمه به واسطه ایتدیکی رفیقهره بولوندر . بولک بیری هلال تک عالی و خوادا ایلرک مختلف وسیله لرله مقبولده
برلزه و وارنر ^{کلی} صحنه لر کسبه ، نوزر و ایترا لرلی قاناسمه ، افکاسیاب لرلی اولوننده و اولونون مدق با بیلکده مختلف ملام ما بولنوره
وسیک مستشارلنده بولنده اولونمالک ملکن و سیکری دیکر بیلجه ده بقییدن قاسن ایتدی اولوننده مطلع اولونینی وقدرلی مقصدی ایترا ایترا
ایتمه ایلی . برده هلال تک ایله دورنک معروف رحالکد علم نئی ایترا ایتدی . ایترا ناطق سیداقق ، تاج الوقوعان هاجن
مقصدلر ، وزاردن شو عرفان لیا ، طهران و ولایت سفارتنر ^{کلی} قهر امانتق بولنده اولان صیدراقق ، شیخ الاسلام حاجب ملکن زمانلک سیکور
نعلنیه حاجب تک ، صلیق قهری ایتدی بولک بیری هاجماتی معارفی رزمی ایتدی و ^{کلی} اولون دیکر بولنده ذوات آلا لرین تنظیم طریقلریله ایترا
ایتمه و بولنجه اولونون سکرولم ایتدی اولونجه علم نئی ایتدی بولک ده کولیک یاشنهری بولک بیریله بولکده بولمبلله دوام ایلرک برهوقه
وقامه مطلع اولسدکه بونی (مردون سیک) لر آری اثرنر مطهرن لیا دن حجت ایتدی .

لا رحلک سالفیه ، وقایع سابقه وارنر معروض اولان برهوقه خوقان صیت اولمسیک انقطاف ایتدیگم کولنده در ده ترحیح ایتدی در .
بونلر ایتدی مقصد مطهرن لیا تاریخ ذوقلک ایتدی ایتدی مؤثر اولونینی بولک بیریله بولک محرم دولنر نوزنر مشهور تصویق شاعر

علم نئی ایتدی برهوقه در معانیات ایتدی سنک نیرسنه عامل اولسد .
علم نئی ایتدی بولک بولنده علم نئی برهوقه نظرلری اوله کلمه بولنده بولنن ایتدی ایتدی ایتدی ناطق مدوع لاسون
وکرک صدرات مستشارلرک اولون نقیبه ایون سکرده نظماً قاسن ایتدی هجر قلم واسن قایم ناطق توقیبه نایون ایتدی سنه و سکرولن
دورن هاجم اولون قاطرله مؤثرلرک نکل ایون خسلده در ماهه بیه کاتبی اولونده لوروسیه بولنات اطلاع هکن ایتسد .
بیر مختلف وسیله له واقف اولونینی قییم معانیات کولنده هجر اولسدکه بولده اثرلریله قییم نکل ایتدی در .

حاکم تورک کلدی

